

Т. Г. Курпій,
к. і. н., доцент кафедри суспільно-політичних дисциплін та правознавства,
Київський університет імені Бориса Грінченка

ІНФОРМАЦІЙНІ ВИКЛИКИ В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА УКРАЇНИ

У статті розглядаються виклики і загрози, які виникли в глобальному інформаційному суспільстві XXI століття, і їх вплив на формування сучасного українського суспільства. Виділяються основні характеристики та ціннісні орієнтації інформаційних ресурсів, що визначають особливості впливу на формування громадянського суспільства.

Calls and threats which arose up in global informative society of XXI age their influence on forming of modern Ukrainian society are examined in the article. Basic descriptions and valued orientations of informative resources which determine the features of influence on forming of civil society are selected.

*Ключові слова: інформаційна соціалізація, Інтернет-середовище, сайт, соціальна мережа.
Key words: informative socialization, Internet environment, site, social network.*

"На світанку XXI століття, зараз, ми повинні зробити вибір: як використати можливості епохи інформації та глобального суспільства".

Білл Клінтон

АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМИ

Початок XXI століття у всіх сферах відзначився епохальними трансформаціями, основним напрямом яких є інтенсивний розвиток інформаційно-технологічного сектора та інформатизація всієї системи суспільних відносин. Розвинуті країни та регіони сьогодні здійснили перехід до принципово нового суспільно-економічного укладу та модерного шляху цивілізаційного розвитку, що зумовлений розвитком комунікаційних технологій, створенням глобальної інформаційної мережі, впровадженням новітніх досягнень в усі сфери функціонування суспільства — інформаційного суспільства. Головним фактором розвитку сучасного соціуму при цьому виступає чинник, який вимірюється ступенем інтегрованості до сучасних інформаційних потоків, моделей споживчої поведінки, різновидів актуальних знань та доступом до ядра сучасної гуманітарної культури.

Проблеми становлення і розвитку інформаційного простору на рубежі століть, виклики і загрози, які можуть виникнути в інформаційному суспільстві, актуальні сьогодні не тільки з точки зору глобалізації, але й з точки зору перспектив розвитку українського суспільства в цілому.

Метою даної статті стали інформаційні інновації, які породжують виклики і ризики для розвитку сучасної науки і технології й мають вплив на поширення нових гуманітарних параметрів сучасної технологічної культури, а також формування єдиного геоінформаційного суспільного простору.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ПУБЛІКАЦІЙ ТА ДОСЛІДЖЕНЬ

На рубежі XX і XXI століть надзвичайну увагу представників всіх наук, особливо філософії, соціології, політології, історії і багатьох інших, привертають проблеми становлення інформаційного суспільства та їх вплив на глобалізацію українського соціуму. Джерельна база роботи представлена Резолюцією ЮНЕСКО і Доповіддю Європейської Комісії Європейського Союзу з питань інформаційного суспільства [6; 11]. Аналіз праць і публікацій серед вітчизняних і зарубіжних авторів, що займаються питаннями інформаційних викликів і ризиків становлення громадянського суспільства, в тому числі і в Україні, як історіографія дослідження практично відсутній. Проте слід зазначити, що концептуальні підходи до соціально-політичних аспектів становлення інформаційного суспільства розкривали в своїх роботах Дракер П. "Посткапіталістичне суспільство. Нова технократична хвиля на Заході", Махлуп М. "Виробництво і розподіл знань в США" [2; 15]. Певний науковий інтерес інформатизації суспільного життя представляють результати наукових розробок даних Інтернет-ресурсів у сфері формування нового соціального простору як роботи Дуки С.И., Згуровського М., Литвиненка О.В., Мільнера Ю., Семеновженка В., Семчинського К. та інших [3; 4; 7; 8; 12; 13].

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У геоінформаційній взаємодії не спрацьовують форми нейтралітету та ізоляціонізму, тому адекватно реалізувати свої соціально-політичні амбіції можуть лише системні гравці в глобальному інформаційно-гуманітарному просторі — і це є центральним викликом сучасності до українського соціуму, адекватною відповіддю майбутньому. Соціокультурний та політичний зміст інформатизації полягає у тому, що нові інформаційно-телекомунікаційні технології докорінно змінюють систему соціально-політичного співіснування через формування мережевих суспільних комунікацій, налагодження зворотних зв'язків між громадянськими інститутами і держави та встановлення системи вільного доступу до суспільно-важливої та особисто-корисної інформації.

Завдяки суспільній інформатизації, сьогодні розширюються права громадян у доступі до інформації і знань, збільшуються можливості громадянської участі і контролю за політичними процесами, відкриваються досі ще небачені можливості не лише для споживання інформаційного продукту, а і для інтерактивного виробництва нового прогресивного суспільного світогляду, який спрямовує та прискорює прогресивні суспільні процеси.

Останні роки довели, що феномен віртуальної "демократії іміджу" як технологічного вдосконалення взаємодії суспільно-політичних інституцій невід'ємний для сучасного громадянського суспільства. При цьому варто зазначити, що суспільні відносини стають більш технологічними, а основними технологіями суспільної взаємодії є інформаційні [7].

Європейською спільнотою, починаючи із середини 90-х років, розбудову інформаційного суспільства було визначено одним з основних пріоритетів. Стратегія просування Європи до інформаційного суспільства на сьогодні складається з кількох базових напрямів:

- соціалізація інформаційних процесів;
- інноваційна обробка інформаційних ресурсів, створення так званого всесвітнього інформаційного банку (інформаційну спадщину людства);
- підтримка європейської індустрії виробництва інформації;
- акцентування уваги на освітянських перспективах інформаційного суспільства (як приклад — "Освіта в інформаційному суспільстві" — європейська ініціатива, мета якої — інтегрувати освітні заклади до інформаційного суспільства, стимулювати широке розповсюдження мультимедіа в педагогічній практиці, вдосконалити європейську освіту засобами, властивими сучасному інформаційному суспільству, розширюючи культурне та лінгвістичне різноманіття, а головне — зробити мультимедійну освіту доступною для широких кіл);
- здійснення реформ освіти в усіх регіонах світу, забезпечення розвитку віртуальних університетів (дистанційне навчання), підготовка досвідчених спеціалістів в усіх галузях суспільства, а також вплив на молоде покоління ідеями культури та миру;

— розробка Європейської системи захисту інформації і протидії інформаційному шпигунству [6, с. 4].

Ще 1995 року Європейська комісія заснувала Форум для обговорення спільних проблем у розбудові інформаційного суспільства у форматі багаторічної програми "Електронна Європа". Його учасниками стали 128 представників різних соціальних груп, мережевих операторів, представників державних і міжнародних інституцій та ін. Нормативно-правовим актом, який визначає механізм взаємодії між Україною і ЄС у сфері зв'язку та інформатизації, є угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Союзом (УПС) [3, с. 103].

На сьогодні співробітництво між Україною і ЄС за предметними напрямками відбувається відповідно до підписаного на Четвертому Саміті (2001 р.) Україна — ЄС Меморандуму взаєморозуміння між Генеральним

Директоратом з питань інформаційного суспільства Європейської комісії та Держкомзв'язку України щодо розвитку питань інформатизації. Підставами для подальшої і комплексної взаємодії міжнародних акторів стали затверджена Указом Президента від 2009 року Доктрина інформаційної безпеки України, яка ставить перед країною завдання — стати інформаційною розвиненою державою, повноправним і впливовим учасником європейського життя та посісти гідне місце у глобалізованому світі, а також підписаний главою держави в минулому році Закон України "Про доступ до публічної інформації" [5, с. 12].

Включення України до світового інформаційного простору зумовлює особливу роль Інтернету як агенти (інституції) безмежності, динамічності і високого технологічного рівня політичної соціалізації українців. Саме всесвітня павутина стає часто єдиним та невичерпним джерелом знань про суспільні зміни та глобалізаційні виклики. З кожним роком збільшується обсяг знань, з іншого боку, з'являються нові засоби і способи для обробки цих знань, відбувається народження нових технологій.

Широке та безперешкодне застосування інформаційних технологій сучасних систем космічного зв'язку і навігації, мобільного телефонного зв'язку, супутникового телебачення, факсового зв'язку, мережі Інтернет (електронна пошта, онлайнове спілкування, веб-сайти, Інтернет-ЗМІ), засобів масової інформації (ЗМІ) кардинально змінило дотичний простір українського громадянина. Інтернет, який є одним з основних проявів інформаційного суспільства, дає можливість зростання рівня свободи та усвідомлення людиною своїх здібностей. Він не обмежений часом і простором, порівняно дешевий за витратами, має можливості для комунікації, які освоюють приватні користувачі, бізнес, політикум, уряди, міждержавні організації, громадські та недержавні організації, а також злочинні угруповання, зокрема міжнародні терористичні організації.

Якщо проаналізувати Інтернет у цілому, то тут є блоги відомих політиків і громадських рухів, політичних партій, що пропагують свої погляди, культурних діячів, проводяться соціальні рекламні кампанії, транслюються виступи відомих експертів. У середовищі легко знайти інформаційні портали з останніми політичними новинами і статтями іноземних ЗМІ, перекладеними на рідну мову. Прорив ХХІ століття — соціальні мережі, які в останні роки динамічно починають замінювати живе спілкування з друзями, родичами, однодумцями. Вони дають змогу населенню отримувати різноманітну інформацію з будь-якої точки світу. Це створює для інформаційного навчання як складової соціалізації нові невичерпні можливості.

Світова павутина є найдемократичнішим, найтолерантнішим, найвільнішим видом мас-медіа. Інтернет як агент громадянської соціалізації через свої властивості і особливу будову передає цінності демократії. Під час соціологічного дослідження з проблем розвитку всесвітньої мережі, проведеного Globe Vspan на замовлення ВВС, було опитано 27 тисяч респондентів у 26 країнах світу. У результаті виявилось, що для більшості користувачів ціннісні орієнтації кібер-простору базуються на принципах свободи та забезпечення прав людини, 79% опитаних вважають, що доступ до Інтернету є фундаментальним людським правом, 78% респондентів — що Інтернет дає їм більше свободи [7]. Сучасне інформаційне середовище засноване на цінностях, що є базовими для демократичного суспільства: свобода слова, політичний плюралізм, вільний доступ до інформації, свобода організації та зібрань, — і відображає найголовніші принципи громадянського суспільства, такі як прозорість, відкритість, публічність та наявність діалогових стосунків між громадянином і державою [1]. Проте навіть в даній ідеальній ситуації існують загрози і виклики побудові мультимедійного суспільства.

По-перше, Інтернет-комунікація дає можливість не лише отримати швидкий зворотний зв'язок, що дуже важливо для Інституцій, але й проаналізувати настрої багатомільйонної аудиторії. Велика кількість різної інформації, і не завжди позитивної, з різних джерел, та неможливість її контролю запобігає ідеологічному диктатові з боку правлячого політичного режиму. Нав'язати певну ідеологію владі стає набагато важче, особливо якщо альтернативні цінності і орієнтації, закладені в ній протилежні до тих, яких "навчає" мережа.

Виклик, що породив інформаційний простір, пов'язаний з багатогранністю висловлених думок. Плюралізм думок в Інтернеті дає людині змогу постійно отримувати альтернативну думку і порівнювати, наприклад, з офіційною позицією політичної влади. Активне висловлення своєї позиції та полілог думок зумовлений тим, що оприлюднити інформацію і отримати швидкий відгук на неї дуже швидко і дешево. Цим користуються, як лідери громадської думки, так і громадські організації чи політичні партії, оприлюднюючи свої програми, маніфести, соціальну рекламу.

Всесвітня мережа може розвинути і безвідповідальність за сказані чи написані слова. Зумовлено це тим, що Інтернет-середовище дає можливість висловлювати свою позицію чи вести діалог в анонімному режимі або під вигаданим іменем. За рахунок цього можна виступати у ролі актора і не боятися висловлювати протиправні заклики чи ображати честь та гідність іншого користувача. В реальному житті така поведінка могла б привести до адміністративної чи навіть кримінальної відповідальності. Легкість, з якою можна "вкинути" інформацію в Інтернет-простір, дозволяє маргінальним і антигуманістичним рухам вербувати своїх прихильників. І це становить небезпеку для перехідних суспільств. Встановлено, що саме через Інтернет активно своїх прихильників залучають до своїх лав різноманітні терористичні організації чи тоталітарні релігійні культи [13].

На даний час, як ніколи, існує загроза передачі людиноненависницьких та екстремістських цінностей, утвердження яких може спровокувати розвиток негативних орієнтацій і стереотипів як щодо суспільства в цілому, так і окремих політичних інститутів. Тому універсальність Інтернет-середовища не повинна перетворюватися на всезагальність. Особистості мультимедійного суспільства при виборі контенту повинні навчитися відсіювати ту інформацію, яка суперечить їх поглядам демократизму і толерантності.

По-друге, ціннісні виміри свободи організацій та зібрань у цифровому світі найбільш повно виражаються у соціальних мережах (структура, що базується на людських зв'язках або ж взаємних інтересах), у можливості створення груп, учасники яких об'єднуються за різними критеріями. Спільнота може проводити комунікацію з іншими спільнотами, не будучи їхніми членами в реальному житті. Можливість вільного спілкування, організації мітингів, різноманітних акцій із залученням великої кількості учасників стає нормою для індивіда, який часто користується Інтернетом.

Соціальні мережі, як "наркотичний спрут", заповнили собою весь віртуальний простір, і не лише українців. Тому поряд із всесвітньою інформаційною мережею, щоб не опинитися у найближчому майбутньому на краю онлайн-просторової прірви, повинні активно діяти традиційні агенти соціалізації: сім'я, школа, університет, церква, громадські організації, політичні партії, які допоможуть засвоїти демократичні норми і традиції, загальнолюдські цінності, взаємоповаги та толерантності. Тільки це дасть можливість забезпечити від негативного впливу Інтернет-середовища і стати своєрідним провідником у кібер-просторі, визначаючи, що важливо й актуально для особистості, протистоячи помилковим чи навіть шкідливим впливам [9, с. 174].

По-третє, проблема ефективності політичних інститутів у сучасній Україні тісно пов'язана із вільним доступом до інформації. Закритість інформації про діяльність органів влади в частині прийняття та реалізації політичних рішень створює основу для корупції та зловживання владою. Електронне урядування є важливим механізмом забезпечення прозорості у діяльності політичної влади, тим самим даючи можливість сприяти її ефективності та легітимності. Дедалі нові держави реалізують проекти "електронного уряду", тобто організації прямого спілкування між владою і громадянами. Набуває популярності ідея проведення "електронних" виборів, референдумів, плебісцитів [4].

Інформаційні технології виконують у сучасному суспільстві надзвичайно важливі функції, розширюючи права громадян шляхом надання доступу до різноманітної інформації; спонукаючи людей брати участь у процесі прийняття політичних рішень і стежити за діями урядів; надаючи можливість активно створювати інформацію, а не тільки її споживати; забезпечуючи засоби захисту приватного життя й анонімності особистих контактів і комунікацій.

По-четверте, Україна у глобальній інформаційній революції може залишитися на узбіччі, не продукуючи власний інтелектуальний потенціал. Цей процес пов'язаний з впровадженням і виконанням завдань Національної програми інформатизації (1998 р.) за 2010—2012 рр. На жаль, сьогодні вона не стільки втратила інтелектуальну складову як держави ідеологів, генераторів і розробників інформаційних систем, скільки звелася переважно до впровадження систем транспортування інформації, тобто систем зв'язку. Окрім того, за останні десять років цей ринок став найприбутковішим в Україні. Так, за даними Держкомстату України, сукупний прибуток від послуг усіх видів зв'язку і телекомунікацій у 2002 р. становив 10,7 млрд грн., а в 2011 р. — 50,3 млрд грн. Таким чином бачимо, що річні прибутки від цієї діяльності дорівнюють шостій частині бюджету країни (за 2011 р. — 303, 875 млрд грн.) [10].

На даний момент слід констатувати, що зараз Україна не може бути розглянута як інституційний суб'єкт в полі глобальної інформаційної взаємодії. І це при наявності 50-мільйонної аудиторії інформаційних споживачів в умовах виняткового георегіонального положення. Слід також визнати, що в інформаційній сфері сьогодні ми працюємо переважно в режимі перманентних "гуманітарних збитків".

Саме зі споживанням та виробництвом інформаційного Hi-tes-продукту пов'язані трансформації в системі споживчих настроїв та сучасної побутової культури, розвиток яких триває за сценаріями універсалізації соціально-побутового простору, оптимізації психологічного та культурного середовища існування людини, збільшення продуктивності "соціального часу" за рахунок стирання межі між особистим та соціальним життям людини. Отже, залучення інтелектуального ресурсу у сучасне виробництво та атомізація інноваційного суспільного потенціалу утворюють завершений модернізаційний цикл та активізують перманентний епіцентр розвитку суспільства — людину, її знання, уміння, здібності, навички тощо [8, с. 91].

По-п'яте, мовний ресурс є одним з вимірів цифрової нерівності і полягає в тому, що 80% обсягу інформаційного і програмного продукту в світі сьогодні створений англійською мовою, але 75% населення Землі її не знають. Це викликає гостру потребу у формуванні в більшості країн чи регіонів світу власних інформаційних середовищ, за умови їх сумісності. Тому є потреба в якнайшвидшому відтворенні українською мовою операційної системи WINDOWS та інших програмних продуктів компанії Microsoft [1]. Мовне питання також тісно пов'язане з стереотипами російських мас-медіа про українця. Вони утверджують серед громадян Украї-

ВИСНОВОК

ни думку про неминучість і навіть доцільність втрати політичної самостійності, національної гідності та самоповаги заради приманливої "безпеки" та "стабільності".

Ще однією категорією інформаційного розриву став нерівномірний регіональний розвиток інформаційних технологій. Так, у 2011 р. рівень охоплення населення фіксованим телефонним зв'язком досяг 12 млн 346 тис. ліній. У міських центрах України він дорівнює 10 млн 704 тис., тоді як в сільській місцевості телефонізацією забезпечено 1 млн 642 тис. осіб. Порівнюючи з попереднім звітним періодом, встановлення стаціонарних телефонів зменшилося на 0,3 %. Значну роль в цьому процесі відіграв розвиток мобільного телефонного зв'язку. Щодо охоплення Інтернетом, то зростання масового залучення українців спостерігається у кількості 13,9 млн жителів (у 2011 р. — 11,3 млн). На жаль, можливості вільно користуватися всесвітньою павутиною неповною мірою мають жителі сільської місцевості, малозабезпечені сім'ї, люди похилого віку і навіть частина збіднілої інтелігенції. Проте, за прогнозами, протягом року-двох розвиток безпроводного Інтернет-зв'язку поліпшить ситуацію [10].

По-шосте, становлення постіндустріального інформаційного суспільства відбувається з розвитком освіти і науки. Світова наукова громадськість встановила загальні правила і стандарти для всіх проектів, що розглядалися вченими, та створила потужні громадські інформаційні домени, відкриті для вільного доступу, що стало можливим для виконання глобальних наукових та освітніх проектів, у яких одночасно беруть участь тисячі дослідників — професорів і студентів із різних країн світу. В науці та освіті виникли нові явища під назвою "наука без кордонів" та "освіта без кордонів", які функціонують у формі так званих віртуальних лабораторій або інститутів дистанційного навчання.

Проблема оцінки якості навчання у віртуальних чи дистанційних університетах дуже складна не лише для нашої країни, а й для фахівців у цьому секторі освіти з усього світу. Аби суспільство могло переконатися в тому, що курси, програми і дипломи, які пропонуються в рамках дистанційного навчання, відповідають необхідним стандартам, потрібні надійні, прозорі і зрозумілі процедури оцінювання якості навчання, відмінні від традиційних. Очевидно, оцінюватись мають не так матеріальна база, професорсько-викладацький склад, методичне забезпечення тощо, оскільки ці складові в умовах віртуальних університетів втрачають свій звичайний сенс, а кваліфікація, здібності і знання випускників [14].

Аби подолати і виправити припущені прорахунки і дисбаланси та наздогнати світові медіа-тенденції, сьогодні необхідно:

- стимулювати широкомасштабні інвестиції та інновації в інформаційній сфері;
- забезпечити універсальний інтерактивний доступ до урядових мережевих ресурсів;
- захистити права інтелектуальної власності та права учасників інформаційного ринку;
- вести ефективний моніторинг інформаційних процесів та контроль фільтрації забороненого контенту;
- підвищити рівень використання Інтернет та Інтернет-послуг громадянами в контексті програми розвитку технологій інформаційного суспільства.

Ефективність держави в інформаційному плані забезпечується не кількістю державних засобів масової інформації та не кількістю підрозділів, що курують даний сектор, а загальнонаціональною ангажованістю інформаційних мереж, рівнем їх технологічного розвитку і законодавчого захисту. Тому головним завданням порядку денного розвитку інформаційного суспільства в Україні є створення всебічних сприятливих умов для гуманітарного, науково-технологічного та економічного прогресу українського суспільства в режимі "онлайн".

Таким чином, суспільство знань та інформації несе людству нові виклики і величезні можливості для розв'язання його головних проблем, а також забезпечення подальшого розвитку. Але воно вимагає активної участі всього світового співтовариства в осмисленні та втіленні в життя нової парадигми. Тому дуже важливо, щоб наша країна не відставала від цих світових процесів і повною мірою скористалася благами цивілізації XXI століття.

Література:

1. Джуря О. Глобалізаційні виклики життєтворчій функції освіти [Електронний ресурс]. — Дата доступу: 20.01.2011 / Джуря О. — Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11813.html>
2. Дракер П. Посткапіталістическое общество. Новая постиндустриальная волна на Западе / П. Дракер. — М.: Академия, 1990. — 159 с.
3. Дука С. И. Информационное общество: социогуманитарные аспекты: (Монография) / С.И. Дука — СПб.: Издательство. С.-Петербургского ун-та, 2004. — 172 с.
4. Згуровський М. Суспільство знань та інформації — тенденції, виклики, перспективи [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. — №19. — Дата доступу: 24.05.2003. — Режим доступу: http://dt.ua/ECONOMICS/suspilstvo_znan_ta_informatsiyi_tendentsiyi_vikliki_perspektivi-32040.html
5. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості. — К.: НІСД, 2010. — 29 с.
6. Концепція глобального інформаційного суспільства (Програма ЮНЕСКО "Інформаційне суспільство для всіх" 1996 р.) на шляху до комунікаційного та інформаційного суспільства до 2015 року. — К., 2001. — 15 с.
7. Мільнер Ю. Інформаційне суспільство рухається до "глобального розуму" [Електронний ресурс]. — Дата доступу: 06.11.2007 / Ю. Мільнер. — Режим доступу: http://pinchukfund.org/ua/projects/21/news/4273/?PAGEN_5=5
8. Литвиненко О.В. Інформаційні впливи та операції. Теоретико-аналітичні нариси: монографія / О.В. Литвиненко. — К.: НІСД, 2003. — 240 с.
9. Панарин І.Н., Панарина Л.Г. Информационная война и мир / И.Н. Панарин, Л.Г. Панарина. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. — 384 с.
10. Перелік індикаторів Національної системи індикаторів розвитку інформаційного суспільства (проект) [Електронний ресурс]. — Дата доступу: 12.04.2005. — Режим доступу: <http://dki.gov.ua/repository/33/file/PNSI.doc>
11. План дій для становлення інформаційного суспільства. Доповіді Європейської Комісії Європейського Союзу. — Брюссель, 1995—1997 [Електронний ресурс]. — Дата доступу: 12.12.2008. — Режим доступу: http://www.europa.eu.int/comm/dgs/information_society.pdf/
12. Семеновенко В. "Інформаційна хвиля" суспільного розвитку: глобальні виклики і національні перспективи [Електронний ресурс]. — Дата доступу: 18.12.2001 / В. Семеновенко. — Режим доступу: <http://www.semyuzhenko.net/documents/14/>
13. Семчинський К. Інформаційні виклики національній безпеці [Електронний ресурс]. — Дата доступу: 25.09.2009 / К. Семчинський. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2009/09/25/4205244/>
14. Слісаренко І.Ю. Паблік рилейшенз у системі комунікації та управління: навч. посіб. / І.Ю. Слісаренко. — К.: МАУП, 2001. — 165 с.
15. Machlup, F. The Production and Distribution of Knowledge in the United States / F. Machlup. — NJ.: Princeton, 1962. — 283 p.

Стаття надійшла до редакції 05.06.2012 р.